

УДК 930.9 (Р 477.22): 371.97

Олександр Севаст'янов (м. Сімферополь)

КЕРЧЕНСЬКА КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕДИЦІЯ МОСКОВСЬКОЇ ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА З ВИВЧЕННЯ КРИМУ (1928–1929 рр.): МЕТА, ЗАХОДИ, РЕЗУЛЬТАТИ

На підставі маловідомих джерел наукової й масової періодики в статті висвітлюється хід наукової експедиції, організованої московськими вченими — членами Товариства з вивчення Криму. Робиться аналіз основних напрямків роботи загонів експедиції та дається історіографічна оцінка результатів роботи експедиції, відбита в оригінальних дослідженнях її учасників (Б. Ф. Добринін, Б. О. Куфтін, О. В. Шифферс, Н. Т. Юрін), опублікованих на сторінках наукового журналу “Крим”.

Ключові слова: кримознавство, Товариство з вивчення Криму, журнал “Крым”, Б. Ф. Добринін, Б. О. Куфтін, О. В. Шифферс, М. Т. Юрін.

Серед найбільш цікавих, але недостатньо висвітлених тем наукового вивчення Криму у перші десятиріччя діяльності Радянської влади (20–30-ті рр. ХХ ст.) є сюжети пов'язані з діяльністю наукових установ та товариств, об'єднавши в своїх лавах представників наукової еліти та широкі кола ентузіастів та аматорів краєзнавчих студій. Серед співтовариств кримознавців названого періоду можна виділити масштабну та новаторську працю таких організацій як Таврійське товариство історії, археології та етнографії, Кримське товариство дослідників та аматорів природи, Українське товариство вивчення Криму та Кавказу.

Не менш значущою в контексті поширень знань про Крим була й експедиційна робота, організацією якої займалися провідні державні установи Радянської влади — Головна наука та Головмузей Наркомосвіти РРФСР, Центральні державні реставраційні майстерні, Державна академія історії матеріальної культури. Склад учасників експедицій (академіки І. Е. Грабар, С. Ф. Платонов, професори О. С. Башкіров, І. М. Бороздін, Ю. В. Готье, К. Е. Гриневич, Б. М. Засипкін, М. Д. Протасов та багато інших) доводить важливість та пріоритетність завдань, що формувалися при їх проведенні. Результати цих студій створили фундамент для подальшого вивчення минулого та сучасності півострова¹.

Однією із найбільш змістовних сторінок історії вивчення Криму в контексті організації академічних кримознавчих студій та гуртування широких кіл регіональної наукової спільноти навколо популяризації знань про Крим є діяльність Російського товариства з

вивчення Криму (РТВК, 1922–1932 рр.). Ця громадська організація була утворена за ініціативою групи московських науковців 13 жовтня 1922 р. на установчих зборах в столиці Радянської держави. Спочатку товариство мало суто столичний характер і об'єднувало у своїх лавах здебільшого московських вчених (хоча і декларувало бажання розповсюдити діяльність на територію всієї РРФСР). Проте протягом 1923–1925 рр. завдяки активній організаційній діяльності Правління РТВК філії організації з'явилися у 12 містах Кримської АСРР та у Ленінграді. Статут товариства (прийнятий 9 травня 1923 р.) передбачав максимальне широке коло дослідницьких та популяризаторських завдань організації. В 1925 р., за підсумками широкого обговорення серед членів РТВК, консультацій керівництва товариства з місцевими осередками та погоджувальних нарад було ухвалено рішення про перегляд Статуту організації. Змінилася й її назва — при набутті нового Статуту було змінено територіальне поширення меж діяльності РТВК, тепер воно діяло на теренах всього СРСР — у зв'язку з чим у назві зникло слово Російське, а установа отримала назву Товариство з вивчення Криму (ТВК). Також значно розширювалися права та компетенція регіональних філій товариства, Правління організації відтепер розташовувалося в Сімферополі. Остаточо рішення щодо реформування структури товариства було прийнято після проведення I з'їзду ТВК 16–18 квітня 1927 р. в Сімферополі².

В діяльності РТВК/ТВК можна виділити декілька окремих напрямків дослідницької

роботи — вони співпадали з профілем утворених на установчому зібранні секцій товариства: природничо-географічна, історико-археологічна та етнографічна, медична, екскурсійна, видавничо-редакційна. Форми їхньої роботи можна віднести як до дослідницьких (збір матеріалів, аналіз, створення наукових праць та публікацій), так і до популяризаторських (проведення публічних лекцій, вечорів, екскурсій тощо). В 1928 р. в лавах Московської філії ТВК виникла ідея проведення комплексної експедиції щодо вивчення Керченського півострова, яка мала об'єднати одночасно дослідження з географії, етнографії та економіки. Фінансування заходу було здійснено за рахунок коштів Головнауки.

Головними джерелами щодо вивчення цього заходу членів РТВК/ТВК є матеріали офіційного наукового журналу товариства — “Крым”, а також матеріали кримських газет та особистого архівного фонду професора Б. О. Куфтіна у Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого (МАЕ) в Санкт-Петербурзі. Згідно з ними початок робіт можна віднести до кінця травня, а закінчення експедиції — до початку вересня 1928 р. У складі експедиції було відокремлено три загони: етнографічний (під проводом професора Другого МДУ, завідувачого відділом Північної та Східної Азії Центрального музею народознавства у Москві, члена Правління РТВК/ТВК, етнолог та археолога Б. О. Куфтіна, та у складі молодих науковців М. Орлова, К. Ф. Соколової, Стещенко, М. М. Чебоксарова); географічний (під керівництвом професора Другого МДУ, заступника голови ТВК Б. Ф. Добриніна, та у складі старшого асистента Головного ботанічного саду у Ленінграді та асистента ЛДУ Є. В. Шифферс, аспіранта географічного науково-дослідницького інституту Першого МДУ Б. С. Шустова та студентів М. В. Вікторова та В. П. Зенковича) та статистико-економічний (головою був призначений член Правління ТВК М. Т. Юрін, склад його загону з наявних джерел виявити не вдалося). Згідно з результатами експедиції Б. Ф. Добриніним, Б. О. Куфтіним, Є. В. Шифферс, Б. С. Шустовим та М. Т. Юріним готувалися ґрунтовні дослідницькі праці за профілем роботи кожного загону³.

Першим закінчив роботу (яка проводилася в третій декаді травня — перших числах червня 1928 р.) та оприлюднив певні проміжні підсумки етнографічний загін. Його керівник

Б. О. Куфтін⁴ 10 червня 1928 р. дав коротке інтерв'ю газеті “Красная Керчь”⁵, примірник тексту якого зберігся в особовому фонді вченого та не був введений до цього часу в науковий обіг⁶. У ньому вчений інформував громадськість про виконані дослідження, зокрема висловився з приводу мети роботи свого загону: “завданням нашого загону було — зібрати матеріал по відживаючому старому побуту населення Керченського півострова, головним чином — татар”. Ця позиція щодо необхідності фіксування форм т. зв. “старого побуту” народів Криму та необхідність пріоритету вивчення кримських татар в цьому контексті повністю погоджувалася з концепцією “московської школи” радянської етнографії 20–30-х рр. XX ст., ідеологом та провідником якої був завідувачий історико-етнологічним відділом Наукової асоціації сходознавства при ВЦВК РРФСР, професор, член Правління РТВК/ТВК І. М. Бороздін⁷. Б. О. Куфтін відмічав, що для збирання оригінальних пам'яток татарського фольклору та музичної творчості його загін здійснив польову експедицію, в яку входило відвідання наступних населених пунктів: Маяк-Салинь, Ташли-Яр, Кара-Сиджеут, Марфовка, Каяли-Сарт, Джау-Тебе, Аджи-Менди, Харджи-Біє, Карангат, Опук, Баш-Аул та Кочегень. В цих поселеннях завдяки бесідам з представниками старшого покоління були записані наступні твори: поема “Едиге та Хан-Тохтамиш”, билини “Чора-Батир”, “Ер-Талгир Батир”, “Еруамет”, “Джанібек Хан”, “Кокланди-Батир” та романтична повість “Козу-Курпенч”. Також були зібрані 86 мелодій татар та болгар Керченського півострова, вперше, за словами Б. О. Куфтіна були записані речитативні мелодії стародавніх татарських билин, які були збережені при запису з голосу та перевірені разом з виконавцем для збереження автентичності тексту та мелодики.

Як висновок Б. О. Куфтін формулював дві тези щодо татарського населення Керченського півострова: по-перше, він відмітив, що їхній побут характеризується як побут “бідного землеробського населення, проте далеко упередшого уперед в сенсі типів земельного хазяйства від гірського татарського населення”. Разом є тим, вчений також підкреслив, що саме татари Керченського регіону є єдиними зберігачами стародавнього епосу, який не зазнав пізніших впливів та напашарувань та зберігся завдяки старшому поколінню⁸. Також

Б. О. Куфтін оцінював матеріали зібрані у ході експедиції як вельми цінні для вивчення не тільки кримськотатарської етнографії, але і для етнологічних студій з культури всіх “турецьких народів” та виказував сподівання, що польові матеріали (як літературні, так і музичні) після обробітки будуть видані в якості збірника праць Керченської експедиції ТВК.

Однак, цим сподіванням не вдалося реалізуватися. З 1929 р. почався складний етап у розвитку краєзнавчого руху в СРСР — він зачепив і діяльність ТВК, яка почала згортатися, зокрема був перерваний випуск журналу “Крым”, а в 1930 р. професор Б. О. Куфтін зазнав репресій. Саме тому матеріали роботи етнографічного загону експедиції ТВК не були проаналізовані та оброблені і залишилися лише в якості польових зошитів, блокнотів та записів, зроблених під час роботи безпосередньо на кримськотатарській мові латинським та арабським алфавітами. Також серед цих документів є нариси оригінальних наукових робіт, авторство яких належить Б. О. Куфтін та учасникам його польового загону. Корпус цих документів зберігся в особовому архівному фонді вченого в МАЕ та чекає свого професійного дослідника-етнографа⁹.

Найбільш системно була організована робота географічного загону експедиції. Як зазначає у короткій доповіді професор Б. Ф. Добринін, ним були розроблені 9 окремих маршрутів по населених пунктах Керченського півострова, якими користувався загін під час роботи. Окремо Є. В. Шифферс особисто вивчала флору регіону по 8 маршрутам, Б. С. Шустов зосередився на вивченні південно-західної частини півострова, а також зробив поїздку для вивчення Керченського морського порту. Також загonom було зроблено більш 200 фотографій, зібрані геологічна та гербарна колекції, а також укладена карта флори Керченського півострова¹⁰.

Оригінальні роботи за результатами експедиції були надруковані Б. Ф. Добриніним та Є. В. Шифферс у “Крым” в 1929 р. Нарис Б. Ф. Добриніна “Геоморфологія та ландшафти Керченського півострова”¹¹ носить класичний академічний характер, незважаючи навіть на спеціальне зауваження автора, що стаття — тільки проміжний етап при створенні вичерпного географічного та геологічного дослідження відвіданого регіону. Ця робота базується на урахуванні досвіду попередників (серед яких називаються К. А. Прокопов, А. Д. Архан-

гельський та М. І. Андрусов), багато ілюстрована, супроводжується таблицями. Зміст нарису — докорінний вузько професійний аналіз заявленої в його назві теми — можна вважати одним з значущих досліджень по геології Криму взагалі. Теж саме можна сказати і про нарис Є. В. Шифферс “Рослинність Керченського півострова”,¹² який вона виконала під керівництвом професора геоботаніки ЛДУ, голови Ленінградського відділення ТВК, професора Миколи Івановича Кузнецова (він став автором передмови до публікації). Це також вузько професійна робота, яка містить серйозний аналіз досліджуємої теми, а також містить вичерпні таблиці флори регіону.

Також проміжними назвав результати своєї роботи під час експедиції і керівник статистико-економічного загону М. Т. Юрін. В опублікованому “Проміжному звіті Керченської комплексної експедиції” за його авторством був наданий аналіз стану економічного розвитку Керченського району¹³. М. Т. Юрін зазначав, що своє дослідження сільського господарства регіону вів по трьох напрямках: за матеріалами центральних органів влади Кримської АСРР, за даними районних закладів сільського господарства та пов’язаних з ними та шляхом опитування населення. Відзначав вчений допомогу практично усіх установ радянської влади автономії — Наркомзему, Наркомфіну, Кримплана, Центрального статистичного управління, районної влади.

Серед попередніх висновків своєї роботи М. Т. Юрін відмічав, що звичайний на той час економічний поділ Кримського півострова на степну, передгірну та південнобережну частини не враховує особливостей Керченського району, де ландшафт складає більш складну картину. Також М. Т. Юрін визначив регіон як посушливий, не забезпечений природними джерелами питної води, що призводило до використання ґрунтових вод, артезіанських свердловин та залишків атмосферних опадів. Як особливість району також підкреслювалась повна відсутність лісового покриву, хоча зазначалось, що штучне розведення лісу давало свої позитивні результати, тому така практика може бути корисною у подальшому розвитку. Від нестатку водних ресурсів М. Т. Юрін робив висновок про малонаселеність Керченського району та приводив загальні дані про 219 населених пунктів, з яких тільки 19 мали більш 100 господарств, а 30 — від 51 до 100 господарств). Економічно автор

поділяв регіон на підрайони: північно-західний, південно-західний, східний та приміський¹⁴.

Умови економічного розвитку зв'язувалися М. Т. Юріним з близькістю до портів Керчі та Феодосії та наявністю корисних копалин (руди, соль, нафта, сіра). Аналіз населення за типом проживання (місто, село) привів М. Т. Юріна до висновку про специфіку усього кримського населення щодо рівномірного поселення в містах і селах. Також М. Т. Юрін наголосив на перевазі російських та українських господарств перед кримськотатарськими (5.388 проти 2.274) та зазначив, що в середньому на 100 га землі в районі проживає лише 30 осіб. Також зазначалося і те, що до початку Першої Світової війни 61 % населення не мав землі для оброблювання, на 1928 р. на одну душу сільського населення приходилось 5, 6 га, а на двір — 28 га землі¹⁵.

Основним заняттям жителів району М. Т. Юрін назвав сільське господарство, в якому було зайнято більш 90 % населення, інші займалися промислами, загалом — рибальством. Головним напрямком господарницької діяльності в районі М. Т. Юрін назвав вирощування

озимої пшениці, однак зауважив, що Керченський район не можна вважати виробником цього продукту через низьку врожайність культури та посушливість клімату. Цьому також сприяла повільна механізація сільського господарства та відсутність агрономічної культури серед сільського населення. Окремо М. Т. Юрін зупинився на необхідності залучення селян до кооперації та заохочення їх до колгоспів шляхом агітаційної кампанії. Зважаючи на проміжність свого нарису М. Т. Юрін утримався від будь-яких висновків щодо зібраного ним матеріалу¹⁶.

Загалом матеріали Комплексної керченської експедиції Московської філії Товариства з вивчення Криму представляють неабиякий інтерес для самих широких кіл дослідників Криму. Нажаль політико-ідеологічний прес початку 30-х рр. ХХ ст., хвиля репресій проти представників радянського краєзнавчого руху не дозволив розвинути ці дослідження. Однак повернення із забуття оригінальних напрацювань представників наукової еліти кримузнавства 20–30-х рр. ХХ ст. доводить їхню актуальність і у сьогоdnішньому періоді розвитку регіональних студій у Криму.

Джерела та література

- 1 Про стан розвитку кримського краєзнавства в 20-ті — на початку 30-х рр. ХХ ст. див. докладно: Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005 (Биобиблиография крымского краеведения; Вып. 3). — 432 с.; *його ж*: Подвижники крымского краеведения. — Симферополь: СГТ, 2006 (Биобиблиография крымского краеведения; Вып. 7). — 324; *його ж*: “Еще держится у нас старая культурность...”: Новые материалы по истории крымского краеведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 19. — С. 181–202; *його ж*: “Поки оберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...”: Невідомі матеріали з історії пам’яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова // Праці Центру пам’яткознавства. — 2008. — Вип. 13. — С. 201–227.
- 2 Про роль РТВК/ТВК в кримському краєзнавчому русі див.: Севастьянов А. В. “... Работа Российского общества по изучению Крыма является в интересах Крыма крайне желательной...”: Документы архивов свидетельствуют // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 12/13. — С. 128–152; *його ж*: Статути Російського товариства з вивчення Криму — джерела з історії інституалізації краєзнавчого руху в Кримський АСРР в 20-ті роки ХХ ст. // Питання історії науки та техніки. — 2008. — № 2. — С. 12–17; Непомнящий А. А. Новые материалы по крымскому краеведению: По переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства, і культурології. — Київ, 2007. — Вип. 4. — С. 98–144.
- 3 Добрынин Б. Ф. Керченская комплексная экспедиция МООПИК 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 103–104.
- 4 Докладно про діяльність Б. О. Куфтіна див.: С. С. Алымов, А. М. Решетов Борис Алексеевич Куфтин: изломы жизненного

- пути // Репрессированные этнографы / Сост. Д. Д. Тумаркин. — М.: Восточная литература, 2003. — Вып. 2. — С. 227–268.
- 5 Изучают культуру и экономику Крыма // Красная Керчь. — 1928. — 10 июня. — № 132.
- 6 МАЕ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
- 7 Основні тези концепції І. М. Бороздіна щодо засад етнологічного вивчення Криму див.: Бороздин І. Н. Некоторые очередные задачи изучения татарской культуры в Крыму // Крым. — 1927. — № 2 (4). — С. 108–112.
- 8 Изучают культуру и экономику Крыма // Красная Керчь. — 1928. — 10 июня. — № 132.
- 9 МАЕ. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 11–23.
- 10 Добрынин Б. Ф. Керченская комплексная экспедиция МООПИК 1928 г. // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 104–105.
- 11 Добрынин Б. Ф. Геоморфология и ландшафты Керченского полуострова // Крым. — 1929. — № 1 (9). — С. 98–119.
- 12 Шифферс Е. В. Растительность Керченского полуострова // Крым. — 1929. — № 1 (9). — С. 120–155.
- 13 Юрин Н. Т. Предварительный отчет Керченской комплексной экспедиции // Крым. — 1928. — № 2 (8), вып. II. — С. 10–33.
- 14 Там само. — С. 14–16.
- 15 Там само. — С. 17–22.
- 16 Там само. — С. 28–33.

Aleksander Sevastjanov***Kerchensky complex expedition of the Moscow branch of the Society on studying of Crimea (1928–1929): the purposes, actions, results***

On the basis of little-known sources of the scientific and mass periodical press in article the course of the scientific expedition organized by the Moscow scientists — members of the Society on studying of Crimea is shined. The analysis of the basic directions of work of groups of expedition is carried out and the historiographic estimation of results of work of the expedition, reflected in original researches of its participants (B. F. Dobrynin, B. A. Kuftin, E. V. Shiffers, N. T. Yurin), published on pages of scientific magazine “Crimea”.

Key words: *Crimean studies, the Society on studying Crimea, journal “Crimea”, B. F. Dobrynin, B. A. Kuftin, E. V. Shiffers, N. T. Yurin.*

